

معاونت پژوهشی و فناوری
پایان نامه کارشناسی ارشد

بررسی تطبیقی نهضت جنگل و قیام کلنل محمدتقی خان پسیان

از

امیر مهرنیا

استاد راهنما

دکتر ابوطالب سلطانیان

بهمن ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

معاونت پژوهشی و فناوری
گروه ایرانشناسی (گرایش تاریخ)

بررسی تطبیقی نهضت جنگل و قیام کلنل محمدتقی خان پسیان

از
امیر مهرنیا

استاد راهنما
دکتر ابوطالب سلطانیان

استاد مشاور
دکتر حسن کهنسال

بهمن ۱۳۹۱

تقدیم به خانواده ی گرانقدرم

خدای را بسی شاکرم که از روی کرم، پدر و مادری فداکار نصیبم ساخت که بودنشان تاج افتخاری است بر سرم و نامشان دلیلی است بر بودنم. خدای را سپاسگزارم که همسری مهربان به من ارزانی داشت که همواره گرمی بخش وجودم و در طول تحصیل متحمل زحماتم بود و تقدیم به فرزند عزیزم که بی حوصلگی هایم را با لبخندهای شیرینش پاسخ داد.

تقدیر و تشکر

بر گل این باغ سعادت طراز بلبل اندیشه چو شد نغمه ساز

نام خدا بود نخستین نوا کامد از آن بلبل شیرین ادا

سپاس خدای را که کوشندگان، حق او را گزاردن نتوانند و سلام و درود بر محمد (ص) و خاندان پاک او، آنان که وجودمان وامدار وجودشان است.

در به ثمر رسیدن این پایان نامه از راهنمایی های استادان راهنما و مشاورم بسی سود جسته ام. از راهنمایی های ارزشمند استاد ارجمندم جناب آقای دکتر ابوطالب سلطانیان و مشاوره های سودمند استاد گرانقدر جناب آقای دکتر حسن کهنسال تشکر و قدردانی می کنم. همچنین از استادان گرانقدر آقایان دکتر سید مجتبی میرمیران و دکتر کنارودی که زحمت داوری این پایان نامه را متقبل گردیدند، سپاسگزاری می نمایم.

و از تمام استادان گرانقدر خود جناب آقایان؛ دکتر رفیعی، دکتر پناهی و دکتر موسوی که بی دریغ حاصل اندیشه و برچیده ی خویش را در اختیارم نهادند، نیز سپاسگزارم و می دانم هیچ گاه نخواهم توانست، آنچنان که شایسته ی آنان است از آنچه بر شاگرد خویش آموخته اند، قدردانی کنم.

و نیز سپاس و افری دارم از دوستان و همکلاسی های عزیزم که همیشه پشتیبان و قوت قلب من بوده اند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۲-۱۹	فصل اول : کلیات تحقیق
۲	۱-۱ بیان مسئله
۳	۲-۱ سوالات و فرضیات
۴	۳-۱ تعریف مفاهیم
۵	۴-۱ هدف تحقیق
۵	۵-۱ روش تحقیق
۵-۱۹	۶-۱ سوابق پژوهشی
۵-۱۵	۱-۶-۱ کتاب ها
۱۵-۱۸	۲-۶-۱ اسناد
۱۹	۳-۶-۱ پایان نامه ها
۲۰-۳۳	فصل دوم : شرح حال میرزا کوچک خان و محمد تقی خان پسیان پیش از رهبری
۲۰-۲۲	۱-۲ میرزا کوچک خان از تولد تا پایان تحصیلات
۲۲-۲۶	۲-۲ مبارزات سیاسی میرزا کوچک خان
۲۶-۲۸	۳-۲ کلنل محمد تقی خان پسیان از تولد تا پایان تحصیلات
۲۸-۳۳	۴-۲ مبارزات نظامی کلنل پسیان در ژاندارمری و جنگ جهانی اول
۳۴-۵۳	فصل سوم : ویژگی های رهبری میرزا کوچک خان و کلنل محمد تقی خان پسیان
۳۴-۴۰	۱-۳ ویژگی های اخلاقی
۳۴-۳۵	۱-۱-۳ تواضع
۳۵-۳۷	۲-۱-۳ انصاف و جوانمردی
۳۷-۳۹	۳-۱-۳ عفاف و پاکدامنی
۳۹-۴۰	۴-۱-۳ ساده زیستی

۴۱-۵۳ ۲-۳ ویژگی های مدیریتی
۴۱-۴۲ ۱-۲-۳ جاذبه و قدرت بیان
۴۲-۴۴ ۲-۲-۳ رفتار با زیردستان
۴۴-۴۶ ۳-۲-۳ چگونگی برخورد با مجرمان
۴۶-۴۸ ۴-۲-۳ ثبات عقیده و صراحت بیان
۴۸-۵۰ ۵-۲-۳ عملگرایی و شهامت
۵۰-۵۳ ۶-۲-۳ الهام بخشی

۵۴-۹۰ فصل چهارم: ایدئولوژی نهضت جنگل و قیام خراسان

۵۴-۵۷ ۱-۴ جغرافیای سیاسی گیلان و خراسان
۵۷-۵۹ ۲-۴ استقلال و تمامیت ارضی
۵۹-۶۲ ۳-۴ اصلاحات
۶۲-۶۸ ۴-۴ دین و روحانیت
۶۳-۶۶ ۱-۴-۴ دین و روحانیت در ایدئولوژی نهضت جنگل
۶۶-۶۸ ۲-۴-۴ دین و روحانیت در ایدئولوژی قیام خراسان
۶۸-۷۳ ۵-۴ ملی گرایی
۶۸-۷۱ ۱-۵-۴ ملی گرایی در ایدئولوژی نهضت جنگل
۷۱-۷۳ ۲-۵-۴ ملی گرایی در ایدئولوژی قیام خراسان
۷۴-۸۲ ۶-۴ سوسیالیزم
۷۴-۷۹ ۱-۶-۴ سوسیالیزم در ایدئولوژی نهضت جنگل
۷۹-۸۲ ۲-۶-۴ سوسیالیزم در ایدئولوژی قیام خراسان
۸۲-۸۷ ۷-۴ سلطنت مشروطه و جمهوریت
۸۲-۸۵ ۱-۷-۴ سلطنت مشروطه و جمهوریت در ایدئولوژی نهضت جنگل
۸۵-۸۷ ۲-۷-۴ سلطنت مشروطه و جمهوریت در ایدئولوژی قیام خراسان
۸۷-۹۰ ۸-۴ آزادی و آزادی بیان در ایدئولوژی نهضت جنگل و قیام خراسان

۹۱-۱۱۶ فصل پنجم: برنامه ی اصلاحات در نهضت جنگل و قیام خراسان

۹۱-۹۵ ۱-۵ اصلاحات در ساختار سیاسی و عقیدتی
۹۵-۱۰۰ ۲-۵ برنامه های مالی و اقتصادی

۱۰۰-۱۰۲ ۳-۵ برنامه های نظامی
۱۰۲-۱۰۳ ۴-۵ برنامه های عمرانی و فرهنگی
۱۰۳-۱۰۴ ۵-۵ اصلاح امور قضایی
۱۰۴-۱۱۰ ۶-۵ مبارزه با اشرافیت
۱۰۵-۱۰۸ ۱-۶-۵ مبارزه با اشرافیت در نهضت جنگل
۱۰۸-۱۱۰ ۲-۶-۵ مبارزه با اشرافیت در قیام خراسان
۱۱۰-۱۱۶ ۷-۵ مبارزه با حکام فاسد در نهضت جنگل و قیام خراسان

۱۱۷-۱۳۸

فصل ششم: سیاست خارجی نهضت جنگل و قیام خراسان

۱۱۷-۱۲۷ ۱-۶ روسیه ی تزاری و شوروی
۱۱۷-۱۲۵ ۱-۱-۶ سیاست خارجی نهضت جنگل در برابر روسیه ی تزاری و شوروی
۱۲۵-۱۲۷ ۲-۱-۶ سیاست خارجی قیام خراسان در برابر روسیه ی تزاری و شوروی
۱۲۸-۱۳۴ ۲-۶ انگلستان
۱۲۸-۱۳۱ ۱-۲-۶ سیاست خارجی نهضت جنگل در برابر انگلستان
۱۳۱-۱۳۴ ۲-۲-۶ سیاست خارجی قیام خراسان در برابر انگلستان
۱۳۴-۱۳۸ ۳-۶ عثمانی و آلمان
۱۳۴-۱۳۷ ۱-۳-۶ سیاست خارجی نهضت جنگل در برابر عثمانی و آلمان
۱۳۷-۱۳۸ ۲-۳-۶ سیاست خارجی قیام خراسان در برابر عثمانی و آلمان

۱۳۹-۱۷۷

فصل هفتم: روش مبارزه در نهضت جنگل و قیام خراسان

۱۳۹-۱۵۰ ۱-۷ جنگ های روانی
۱۳۹-۱۴۵ ۱-۱-۷ جنگ های روانی در نهضت جنگل
۱۴۵-۱۵۰ ۲-۱-۷ جنگ های روانی در قیام خراسان
۱۵۰-۱۶۷ ۲-۷ جنگ های مسلحانه
۱۵۰-۱۵۸ ۱-۲-۷ جنگ های مسلحانه در نهضت جنگل
۱۵۸-۱۶۷ ۲-۲-۷ جنگ های مسلحانه در قیام خراسان
۱۶۷-۱۷۳ ۳-۸ تأمین نیروی انسانی
۱۶۸-۱۶۹ ۱-۳-۸ تأمین نیروی انسانی در نهضت جنگل
۱۷۰-۱۷۳ ۲-۳-۸ تأمین نیروی انسانی در قیام خراسان

۱۷۳ - ۱۷۷ ۴-۸ تأمین سلاح

۱۷۸ - ۱۸۶ نتیجه گیری

۱۸۷ - ۱۹۱ منابع

بررسی تطبیقی نهضت جنگل و قیام کلنل محمد تقی خان پسیان
امیر مهرنیا

اشغال ایران طی جنگ جهانی اول، ضعف حکومت مرکزی، افزایش فشارهای اقتصادی، نارضایتی عمومی و تبعات ناشی از آن سبب شد، جنبش‌هایی مسلحانه در ایران شکل گیرد. در این میان نهضت جنگل و قیام کلنل محمد تقی خان پسیان از مهم‌ترین این جنبش‌ها به شمار می‌رفتند. در این رساله سعی بر این است که این دو جنبش به لحاظ رهبری، ایدئولوژی و روش‌های مبارزه به صورت تطبیقی مورد مطالعه و بررسی قرار گیرند تا شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها در این زمینه‌ها مشخص گردد. میرزا کوچک، رهبری روحانی، منعطف و متکی بر نفوذ معنوی، ولی کلنل پسیان یک افسر نظامی با سوابق تحصیل در اروپا و معتقد به اصول نظامی بود. هر دو رهبر خواهان اصلاحات سیاسی و اجتماعی بودند. اما میرزا کوچک خان فردی ملی‌مذهبی و پیرو عقاید اتحاد اسلام اما کلنل پسیان بر مفاهیم ملی‌گرایی تأکید بیشتری می‌ورزید. او بر این اساس حزب ملی را در خراسان تأسیس کرد. این تفاوت دیدگاه‌ها سبب شد تا آنان مواضع مختلفی در قبال رویدادهای ایران، نظیر کودتای ۱۲۹۹ و هجوم ایدئولوژی سوسیالیستی و ارتش سرخ، اتخاذ کنند. با این همه هر دو جنبش در برابر فشارهای خارجی و حکومت مرکزی گاه رفتارهای منفعلانه‌ای بروز می‌دادند و گاهی نیز ضعف رهبری مانع ایجاد انسجام در تشکیلات سیاسی آنان می‌گردید. با بررسی عناصر و مفاهیم ساختاری و نظری دو جنبش در حوزه‌های یاد شده، نقاط قوت و ضعف و نیز برخی علل ناکامی آنان آشکار خواهد شد.

کلید واژه: نهضت جنگل، میرزا کوچک خان، قیام خراسان، کلنل پسیان، انگلستان، روسیه

Abstract:

The match research of jungle's movement and Colonel Mohammad Taqi khan Pessian's resurrection

Amir Mehrnia

Occupied Iran during World War I, weak central government increasing economic pressures and public discontent and its consequence caused that formed Army movements. In between jungle's movements and Colonels Mohamad Taghi Khan Pessian resurrection was the most important movements. In this booklet we want to study both movements in terms of leadership, Ideology and control methods, and we study similarities and differences between them. Mirza Kuchak was a spiritual leader flexible and rely on influential spiritual. But Colonel Pessian was a military officer with experience in Europe and believes in the principles of military both leaders were demanding political and social reforms Mirza Kuchak was national and religious beliefs of the Muslim union, but Colonel Pessian stood more emphasis on the concepts of nationalism. He founded the national party in Khorasan. This led to differences in their attitudes toward various positions of events, such as the 1299 coup and the soviet invasion of socialist ideology and to take. However both the central government in the face of external pressures would occur when a reactive behavior. Sometimes a lack of leadership in the political formation of barrier integrity. The study areas of the two movements, strength and weakness, and some of them will be obvious causes of failure.

Key words: jungle's movements, Mirza Kuchak Khan, Khorasan resurrection, Colonel Pessian, England, Russian.

سال های پایانی حکومت قاجاریه به جهت شکل گیری جنبش های مردمی و اصلاح طلب برای ایران دوره ای حساس بود. با وجود آن که نهضت مشروطه در سال ۱۳۲۴ق در ایران به پیروزی رسید، اما دخالت بیگانگان و وابستگی پادشاهان قاجار به آنان، سبب شد تا جدال بین نیروهای اصلاح طلب و استبداد، کشور را به ناآرامی های داخلی کشاند. اگرچه فتح تهران، خلع محمد علی شاه و به سلطنت رساندن احمد شاه، به ظاهر نشان دهنده ی پیروزی اصلاح طلبان بود. اما ناهمگونی اجتماعی و سیاسی رهبران مشروطه خواه و دخالت علنی بیگانگان مانند آنچه در اولتیماتوم روسیه ی تزاری (۱۹۱۱م) روی داد، نه تنها اصلاحات کشور را به شکست کشاند، بلکه بر ضعف حکومت مرکزی نیز افزود. تعطیلی مجلس سوم شورای ملی، آغاز جنگ جهانی اول (مرداد ۱۲۹۳ش) اندکی بعد از تاجگذاری احمد شاه (تیر ۱۲۹۳ش) و تجاوز بیگانگان (روسیه از شمال، عثمانی از غرب و انگلستان از جنوب) نه تنها بر اوضاع سیاسی کشور تأثیر گذارد، بلکه موجب کاهش شدید درآمدها و رکود اقتصادی ایران گردید. این امر گسترش فقر، فساد اخلاقی، قحطی و شکل گیری جنبش های مردمی را به همراه داشت. شورش ایلات جنوب و غرب ایران، تشکیل دولت موقت ملی در قم و نهضت جنگل از جمله جنبش های مردمی در آغاز جنگ جهانی اول بودند. اگرچه در آغاز، نهضت جنگل با شعارهای ملی، اصلاح طلبانه و ضد استعماری توانست کانون مقاومت قدرتمندی در شمال ایران پدید آورد اما با شکست از نیروهای مشترک انگلستان و حکومت مرکزی تضعیف شد. با این وجود در سال های پایانی جنگ جهانی اول، آشکار شدن نشانه های برتری متفکین، تبدیل انگلستان به تنها قدرت استعماری در ایران و وقوع انقلاب اکتبر روسیه، جغرافیای سیاسی نوینی را در منطقه شکل داد. انگلستان تلاش کرد با تشکیل یک حکومت مقتدر وابسته، ضمن بهره مندی از ثروت های ایران، آن را به پایگاهی جهت مبارزه با ایدئولوژی ضد امپریالیستی دولت شوروی تبدیل کند. در مقابل دولت شوروی نیز کوشید با تبلیغات گسترده، کشورهای جهان سوم را به اهرم فشار علیه امپریالیزم انگلستان تبدیل کند و امتیازات مورد نظر خود را به دست آورد. این امر به شکل گیری جنبش های مردمی در ایران، شتاب بخشید. قیام خیابانی در تبریز، کلنل محمد تقی خان پسیان در خراسان و قدرت یافتن مجدد نهضت جنگل، نتیجه ی وضعیت نوین سیاسی در ایران بود. میرزا کوچک خان با استفاده از نفوذ معنوی خود در گیلان و کلنل محمد تقی خان پسیان با استفاده از منصب لشگری خود در خراسان، تلاش کردند علیه استبداد و هرج و مرج داخلی از یک سو و مداخلات خارجی از سوی دیگر قیام کنند و آن را به سراسر کشور تعمیم دهند. تقارن نسبی دو قیام، تجربیات مشابه رهبران و اشتراک در برخی اصول نظیر استقلال خواهی، استبداد ستیزی، اصلاح طلبی و ... می توانست زمینه ساز همکاری رهبران دو جنبش مذکور باشد. اما هر دو جنبش مانند سایر جنبش های مسلحانه ی این دوره به سرنوشت مشابهی ختم گردیدند و با شکست از صحنه ی سیاسی ایران حذف شدند. اگرچه برخی تحقیقات تاریخی در این زمینه، سیاست های استعماری انگلستان و شوروی، وابستگی برخی رجال سیاسی، ضعف آگاهی های سیاسی توده های مردم، مقاومت طبقه ی اشراف و زمیندار ایرانی را موانع مهمی برای توسعه ی افکار انقلابی و شکست جنبش های مردمی این دوره محسوب می کنند، اما بی گمان ضعف در ویژگی های رهبری، ایدئولوژی، سیاست خارجی، برنامه های اصلاحی و روش های مبارزاتی نقشی اجتناب ناپذیر در شکست این جنبش ها داشته اند. با وجود آن که هریک از دو جنبش جنگل و قیام خراسان جداگانه مورد بررسی های تاریخی محققان قرار گرفته اند اما بررسی تطبیقی آنان به کمک منابع تاریخی، تحقیقات جدید و اسناد گردآوری شده، می تواند به شناخت بهتر این جنبش ها در موارد ذکر شده کمک نماید. لذا در این پژوهش تلاش گردیده است تا نهضت جنگل و قیام خراسان در زمینه های مذکور مورد مقایسه و شباهت ها و تفاوت های آنان مورد بررسی قرار گیرد.

فصل اول : کلیات تحقیق

۱-۱) بیان مسئله

نهضت جنگل (بهار ۱۲۹۴ - آذر ۱۳۰۰) در منطقه جغرافیایی گیلان به رهبری میرزا کوچک خان و قیام خراسان (فرورین ۱۳۰۰ - مهر ۱۳۰۰) به رهبری کلنل محمد تقی خان پسپان در اواخر دوره ی قاجاریه شکل گرفتند. دو ایالت گیلان و خراسان دارای جغرافیای سیاسی متفاوتی بودند. گیلان سرزمینی پوشیده از جنگل هایی انبوه، کشیده در دامن کوهستان و ایالتی پیشرو در نهضت مشروطه بود. در حالی که خراسان در انقلاب مشروطه سوابق سیاسی محدود تری داشت و سرزمینی وسیع، مرکب از کوه و دشت بود. گذشته از تفاوت های جغرافیایی، به لحاظ ویژگی های رهبری و ایدئولوژیک نیز دو جنبش تفاوت هایی داشتند که بر فرجام آن ها تأثیر گذار بود. میرزا کوچک خان، روحانی مبارز مشروطه خواه با بهره گیری از نفوذ معنوی خود، جمعی از روحانیون (هیئت اتحاد اسلام)، نارضایتی مردم، جغرافیای طبیعی و سیاسی گیلان و با افکاری متأثر از حزب اتحاد اسلام مبارزه علیه بیگانگان و حکام وابسته را با شعار استقلال ایران آغاز کرد. اقدامات وی ابتدا علیه روس ها شکل گرفت. در این مرحله پیروزی های نخستین جنگلی ها، گاه تحت تأثیر ضعف های مدیریتی میرزا کوچک خان در نظارت بر عملکرد فرماندهان درجه ی دوم و مدیران میانی جنبش قرار می گرفت. وقوع انقلاب روسیه و خروج ارتش تزاری گرچه سبب توسعه ی این جنبش، طی سال های ۱۲۹۵ و ۱۲۹۶ش گردید. اما سیاست انگلستان در انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ و قدرت گیری دولت سوسیالیستی شوروی با شعار مبارزه با امپریالیزم انگلستان، آزادی و برابری، نهضت جنگل را با چالش هایی ایدئولوژیک مواجه ساخت. شعارهای سوسیالیستی، وجود دشمن مشترک و حضور ارتش سرخ در گیلان میرزا کوچک خان را در چشم پوشی از مشروطیت و اعلام جمهوری متقاعد کرد. اما او به عنوان رهبر جنبش، نتوانست در این مرحله تحلیل مناسبی از تبعات ائتلاف با بلشویک ها ارائه دهد. لذا جنبش در نتیجه ی هجوم ایدئولوژی سوسیالیستی و تزلزل برخی از فرماندهان آن نظیر احسان الله خان، تغییر ماهیت داد. علی رغم تمام تلاش های میرزا برای بازگرداندن انقلاب به مسیر اصیل خود، پایگاه اجتماعی جنبش کاهش یافت و از درون متلاشی شد. با کشته شدن میرزا کوچک خان در آذر ۱۳۰۰ نهضت جنگل نیز پایان یافت. در سوی دیگر، کلنل پسپان برخلاف میرزا شخصیتی نظامی بود نه روحانی. لذا قیام خود را با اتکا بر نیرو های آموزش دیده ی ژاندارمری آغاز کرد. وقوع کودتای اسفند ۱۲۹۹ و شعارهای سید ضیاءالدین سبب شد، کلنل پسپان نتواند به ماهیت انگلیسی کودتا پی برد. او با انگیزه ی اصلاحات و مبارزه با عوامل اجرای قرارداد ۱۹۱۹ در دستگیری قوام السلطنه با حکومت کودتا همکاری کرد. اما سقوط کابینه ی سید ضیاءالدین و به قدرت رسیدن قوام السلطنه، کلنل پسپان را در شرایط دشواری قرار داد. او تلاش کرد با ترویج آرمان های ملی گرایانه در میان افسران خود و مردم خراسان، جبهه ی منسجمی را به وجود آورد. اما او به عنوان رهبر قیام تجربه ی سیاسی لازم را نداشت و حزب ملی او که متأثر از اعضای سیوسیال دموکرات بود، کارایی لازم را نشان نداد. پس از قطع رابطه ی او با حکومت مرکزی، انگلستان که متأثر از سیاست شوروی در ایران، تلاش می کرد با ایجاد یک حکومت استبدادی مقتدر، امور ایران را در اختیار گیرد با قیام وی مخالفت نمود. لذا قوام السلطنه با استفاده از نفوذ انگلستان در منطقه ی خراسان و حمایت نظامی سردار سپه، ایلات خراسان را علیه کلنل پسپان شوراند. کلنل پسپان در ۱۰ مهر ۱۳۰۰ در جنگ با اشرار کشته شد و قیام او پایان یافت. چنان که بیان گردید، ضعف در حوزه های رهبری، ایدئولوژیک و روش های مبارزه از جمله عوامل شکست دو جنبش به شمار می آیند. لذا بررسی تطبیقی جنبش جنگل و قیام خراسان در حوزه های مذکور می تواند به شناخت بیشتر آن ها منجر گردد.

۱ - ۲) سوالات و فرضیات

سوال و فرضیه ی اصلی

نهضت جنگل و قیام خراسان چه تفاوت ها و شباهت هایی با یکدیگر دارند؟
میرزا کوچک خان شخصیتی روحانی با تمایلات دین محور و کلنل پسیان شخصیتی نظامی با آرمان های ملی گرایانه است. این امر سبب می شود، تا جنبش های آن ها در ویژگی های رهبری، ایدئولوژی و روش مبارزه تفاوت هایی داشته باشند. در همان حال، وجود فضای سیاسی مشترک، سوابق مبارزه با بیگانگان و آرمان های اصلاح طلبانه موجب می شود، دو جنبش مذکور شباهت هایی نیز در ویژگی های رهبری، ایدئولوژی و روش مبارزه دارا باشند.

سوالات و فرضیات فرعی

۱ - چه تفاوت ها و شباهت هایی میان رهبری میرزا کوچک خان و کلنل محمد تقی خان پسیان وجود دارد؟
رهبران نهضت جنگل و قیام خراسان دارای سوابق مبارزاتی با استعمار و استبداد بودند. میرزا شخصیتی روحانی، با بینشی اسلامی اخلاق مدار و منعطف بود و خصوصیات یک رهبر نظامی را نداشت. رهبری کلنل پسیان نیز اگرچه بر قانونمندی نظامی استوار بود اما فاقد نفوذ مردمی، ثبات عقیده، پایداری و سایر ویژگی های لازم، جهت ارتقا به رهبری مبارز، در سطح ملی و مردمی بود. علاوه بر این هر دو رهبر فاقد آگاهی های سیاسی لازم جهت اتخاذ تدابیر مناسب در مواجهه با چالش های سیاسی داخلی و خارجی بودند.

۲ - هریک از دو جنبش جنگل و خراسان از چه ایدئولوژی برخوردار بودند؟
در حوزه ی ایدئولوژیک نهضت جنگل اگرچه در ابتدا با نگرشی اسلامی متأثر از هیئت اتحاد اسلام شکل گرفت اما پس از ورود نیروهای ارتش سرخ روسیه به گیلان گرایشاتی کمونیستی یافت و تبدیل به جمهوری شورایی گردید. جنبش خراسان نیز متأثر از اندیشه های اجتماعیون عامیون ایران و خراسان شکل گرفت و دارای نگرش های ملی گرایانه بود.

۳ - نهضت جنگل و قیام خراسان چه برنامه هایی را برای اصلاحات کشور ارائه دادند؟
هریک از دو جنبش جنگل و خراسان با توجه به ایدئولوژی خود مبنی بر اصلاح امور کشور تلاش کردند تا در حوزه های سیاسی، اداری، اقتصادی، عمرانی و قضایی برنامه هایی را ارائه دهند با این تفاوت که در نهضت جنگل این اصلاحات از گستردگی بیشتری برخوردار بود. اما هر دو جنبش در اجرای طرح های خود با شکست مواجه شدند.

۴ - نهضت جنگل و قیام خراسان چه موضعی را در سیاست خارجی خود اتخاذ کردند؟
رهبران نهضت جنگل و قیام خراسان تلاش کردند در برابر قدرت های خارجی نظیر روسیه ی تزاری، شوروی، انگلستان، آلمان و عثمانی استقلال سیاسی خود را حفظ کنند. با این وجود به دلیل حضور عناصر افراطی، نهضت جنگل به سیاست های شوروی در ایران متمایل گشت و در قیام خراسان نیز تمایل به جذب حمایت انگلستان دیده شد.

۵ - هریک از دو جنبش جنگل و قیام خراسان از چه روش هایی برای مبارزه استفاده کرده اند؟
رهبران نهضت جنگل و قیام خراسان جنگ های مسلحانه و روانی را بر علیه بیگانگان و حکومت مرکزی را در دستور کار خود قرار دادند. در حوزه ی جنگ های مسلحانه نهضت جنگل جنگ های نامنظم و قیام خراسان جنگ های نامنظم را به عنوان شیوه ی مبارزاتی خود برگزیدند. در حوزه ی جنگ های روانی نیز رهبران هر دو قیام از ابزارهایی مانند: مطبوعات، سخنرانی، نامه و تلگراف، ادبیات و شعرای ملی، هنر و ... علیه مخالفان خود بهره بردند.

۱-۳) تعریف مفاهیم

نهضت یا جنبش: حرکت یا رفتار گروهی نسبتاً منظم و با دوام برای رسیدن به هدف اجتماعی - سیاسی معین که ممکن است انقلابی یا اصلاحی باشند (آقابخشی، ۱۳۸۹: ۴۳۰).

نهضت جنگل: جنبشی مسلحانه که به رهبری میرزا کوچک خان جنگلی با هدف مبارزه علیه بیگانگان و فساد حکومت مرکزی و سلسله‌ی قاجاریه از خرداد ۱۲۹۴ آغاز گشت و با کشته شدن رهبر آن در آذر ۱۳۰۰ پایان یافت.
قیام: عبارت است از طغیان مسلحانه و سازمان یافته علیه مقامات داخلی یا حکومت یک کشور که معمولاً ناموفق است (آقابخشی، ۱۳۸۹: ۳۲۰).

قیام خراسان: قیام مسلحانه‌ای که به رهبری کلنل محمد تقی خان پسیان فرمانده ژاندارمری خراسان با هدف مبارزه علیه فساد حکومت مرکزی و مداخلات بیگانگان از فروردین ۱۳۰۰ آغاز شد و با کشته شدن رهبر آن در مهر همان سال به پایان رسید.
قاجاریه: نام سلسله‌ای است که با تاجگذاری موسسس آن، آغا محمد خان قاجار در سال ۱۲۱۰ ق/ ۱۱۷۴ ش حکومت را در ایران به دست گرفتند (نقیسی، ۱۳۸۳: ۷۱ و ۷۲) و در آبان سال ۱۳۰۴ ش نیز با رأی مجلس شورای ملی و خلع احمد شاه قاجار، منقرض گشتند (شمیم، ۱۳۸۷: ۶۸۲).

ملی‌گرایی: ملی‌گرایی یا ناسیونالیسم عبارتست از «وابسته بودن افراد یک کشور از لحاظ ویژگی‌های مشترکی مثل زبان، نژاد، دین و قومیت یا جریان فکری و مرامی گرایش به تعالی بخشیدن به ملت و گذشته‌ها، کیفیات، حالات، هدف‌ها و خواست‌های آن. به طور کلی، این واژه گاهی به نهضتی که از آزادی و استقلال یک ملت در برابر تجاوز خارجی حمایت می‌کند... اطلاق می‌شود» (آقابخشی، ۱۳۸۹: ۴۴۰).

سوسیالیسم: سوسیالیسم نظریه و سیاستی است که هدف آن، مالکیت یا نظارت جامعه بر وسایل تولید (مثل زمین، سرمایه، اموال مهم) و اداره‌ی آن‌ها، به نفع عموم است. ویژگی سوسیالیسم، تأکید بر نفع عمومی به جای نفع شخصی و برتری اجتماعی است بر فرد. برنامه ریزی اقتصادی، تحقق دموکراسی سیاسی و اقتصادی، برقراری عدالت اجتماعی و طرد امپریالیسم سیاسی و اقتصادی نیز از جمله مشخصات سوسیالیسم است (آقابخشی، ۱۳۸۹: ۶۳۵). این نظریه توسط مارکس به صورت یک مکتب علمی در آمد. مارکس در نظریات خود، پرولتاریا را به عنوان سازنده‌ی جامعه‌ی بدون طبقه‌ی کمونیستی معرفی کرد (همان: ۴۰۱).

سلطنت مشروطه: سلطنت مشروطه حکومتی است بر مبنای پارلمان و قانون اساسی. در این نوع حکومت اختیارات پادشاه برخلاف سلطنت مطلقه، طبق قانون محدود می‌شود و تصمیمات از طرف نمایندگان مردم گرفته می‌شود. در این نظام در واقع، شاه سلطنت می‌کند نه حکومت (آقابخشی، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

جمهوری: جمهوری حکومتی است که در آن جانشینی رئیس کشور ارثی نیست و مدت ریاست جمهوری محدود است و انتخاب رئیس جمهور با مراجعه‌ی مستقیم یا غیر مستقیم به آرای مردم صورت می‌گیرد (آقابخشی، ۱۳۸۹: ۵۸۴).
اشرافیت: این واژه به معنی عام در مورد قشر فوقانی صاحب امتیاز و نفوذ از یک طبقه یا گروه‌های اجتماعی که از حقوق و امکانات مخصوص برخوردارند، به کار می‌رود. به حکومتی که تحت نفوذ این گروه شکل می‌گیرد؛ آریستوکراسی می‌گویند (آقابخشی، ۱۳۸۹: ۳۶).

جنگ روانی: کاربرد تبلیغات (به وسیله‌ی رسانه‌ها، عوامل نفاق افکن و جز آنها) برای سست کردن روحیه‌ی جمعیت یا ارتش دشمن و بی اعتبار کردن انگیزه‌ها و کاهش اقتدار دولت دشمن (آشوری، ۱۳۹۰: ۱۱۶).

۱-۲) هدف تحقیق

در این رساله سعی بر آن است با بررسی و مقایسه ی نهضت جنگل و قیام خراسان معین گردد هر یک از رهبران نهضت جنگل و قیام خراسان در مواردی مانند خصوصیات اخلاقی، شیوه های مدیریتی، سوابق مبارزاتی و آگاهی های سیاسی از چه ویژگی هایی برخوردار بودند و این ویژگی ها چه تأثیراتی در پیروزی ها و شکست های آنان نهاده است. بررسی ایدئولوژیک از دیگر مباحث مهم این تحقیق است. زیرا بخش اعظم توان یک جنبش در ایدئولوژی و نگرشی است که آن را هدایت می کند. یکی از اهداف مهم در این رساله آن است که منشأ ایدئولوژی های اتخاذ شده، میزان تناسب آن با متن جامعه، میزان نفوذ آن در میان اعضای جنبش و ایجاد انسجام داخلی، معین گردد. در ادامه سعی خواهد گردید، معین شود هر یک از دو جنبش از چه شیوه های مبارزه ای اعم از مسلحانه و غیر مسلحانه در پیشبرد اهداف خود استفاده نموده اند. امید است با معین شدن این موارد شناخت بهتری از ماهیت این جنبش ها کسب گردد.

۱-۵) روش تحقیق

با توجه به این که پژوهش حاضر مبتنی بر تحقیقی تاریخی است، نگارنده با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از مطالعات کتابخانه ای سعی در تبیین و بررسی موضوع مورد نظر دارد.

۱-۶) سوابق پژوهشی

تاکنون هیچ کتاب یا اثر جامعی که نهضت جنگل و قیام خراسان را از نقطه نظر ویژگی های رهبری، ایدئولوژی و روش های مبارزه مورد مطالعه قرار دهد، نگاشته نشده است. اما آثار متنوعی به صورت جداگانه در باره ی دو جنبش مذکور منتشر گردیده اند.

۱-۶-۱) کتاب ها

کتاب های موجود را می توان به سه بخش تقسیم کرد:

۱- کتاب های نوشته شده توسط اعضا یا افراد مرتبط با دو جنبش که منابع دسته ی اول محسوب می شوند. ۲- منابعی که به صورت عمومی دوره ای از تاریخ ایران را مورد مطالعه قرار داده اند اما نویسندگان آن معاصر دو جنبش می باشند. ۳- منابعی که متأخراند و به تحلیل هر یک از دو جنبش مذکور پرداخته اند.

کتاب های دسته ی اول

سردار جنگل نوشته ی ابراهیم فخرایی.

ابراهیم فخرایی فرزند حاج رضا از تجار رشت بود. او تحصیلاتش را در مدارس رشت آغاز کرد. سپس برای تکمیل تحصیلات خود به سوریه رفت. اما جنگ جهانی اول و مشکلات ناشی از آن سبب شد تا وی به ایران باز گردد. او در تهران در دبیرستان های سیروس و دارالفنون تحصیل کرد. در بازگشت به گیلان با میرزا کوچک خان ملاقات نمود و پس از آن منشی میرزا کوچک خان بود (سرتیپ پور، ۱۳۷۰: ۳۶۹). پس از مدتی او به ریاست فرهنگ جنگل منصوب شد و تا شکست آن در پاییز ۱۳۰۰ به جنبش وفادار ماند (کیهان فرهنگی، ۱۳۶۶: ۶۴). لذا می توان گفت اطلاعات او پیرامون نهضت جنگل بسیار با ارزش است. کتاب «سردار جنگل» نخستین کتابی است که به صورت جامع به نهضت جنگل پرداخت. پیش از این شناخت مردم ایران و محققان با هاله ای از ابهام همراه بود. به گونه ای که فخرایی در مقدمه و بخش پایانی کتاب با عنوان «جواب انتقاد» تلاش می کند، گوشه هایی از ضد و نقیض گویی های نویسندگان مختلف را نشان دهد. به همین منظور او در فصل اول و دوم کتاب خود با عنوان «یک مرد ایده آلیست» و «شخصیت و اخلاق و افکار میرزا کوچک خان» تلاش کرد سیمایی حقیقی از میرزا کوچک خان ترسیم کند. مصاحبت طولانی

مدت او با میرزا کوچک خان این امکان را فراهم آورد تا توصیف های او در حالی که همراه با تحسین است، منصفانه نیز باشد. او در همان حال که سادگی و بی آلاچی میرزا را از سجایای او می داند، برای رهبری او یک نقص می شمارد. که سبب شد اطلاعات نظامی جنگل را ناخواسته در اختیار انگلیسی ها قرار دهد (۱۳۵۷: ۴۴). فخرایی منشی میرزا بود و به اسناد دسترسی یا از آن ها تا حدود زیادی آگاهی داشت. به همین جهت ایدئولوژی جنگل، اصول و تعارضات آن را به خوبی می شناسد. او عضویت افراد جدید بدون التزام لازم به اصول را منافی مصالح جنگل می داند (همان: ۵۳). اختلافات در رهبری جنگل و تأثیر آن در تغییر ساختار جنگل را نشان می دهد (همان: ۹۶). حضور او در کنار نیروهای رزمنده ی جنگلی سبب می شود تا گاه میادین نبرد را توصیف کند. اما به جهت گذشت زمان و تغییر شکل مبارزات این توصیف ها را امری کم ارزش می داند و می گوید:

«مقصود از بیان این وقایع توضیح استراتژی طرفین و اشاره به تکنیک های جنگی نیست. چه وقایع مزبور کهنه شده اند» (همان: ۷۴).

بنابراین فخرایی با وجود آن که توجه ویژه ای به ویژگی های رهبری، شخصیت و ایدئولوژی جنگلی ها دارد تمایل چندانی به بیان روش مبارزات جنگل نشان نمی دهد.

تاریخ انقلاب جنگل نوشته ی محمد علی گیلک

این کتاب که توسط محمد علی گیلک کمیسر فوائد عامه ی جمهوری شورایی سوسیالیستی ایران نوشته شده است، از جمله آثار ارزشمند پیرامون نهضت جنگل می باشد. محمد علی گیلک (خمامی) در سال ۱۲۷۵ ش به دنیا آمد و در مدرسه ی شمس رشت به تحصیل پرداخت و با آغاز جنبش جنگل و کمیته ی اتحاد اسلام به جنگلی ها پیوست و تا پایان آن حضور داشت (سرتیپ پور، ۱۳۷۰: ۵۳۲). به همین جهت کتاب وی از اهمیت ویژه ای برخوردار است. این کتاب حدود هفتاد سال پس از شهادت میرزا کوچک خان به چاپ رسید. محمد علی گیلک تلاش کرد در طول این مدت به اطلاعات و اسناد مورد نظر دست یابد. او خاطرات تازه ای را به روایت جنگل اضافه کرد که در کتاب های دیگر دیده نمی شود. مانند خاطرات دکتر آقا خان (گیلک، ۱۳۷۱: ۴۶۶). کتاب از دقت مناسبی برخوردار است و روند وقایع در آن از انسجام مناسبی بهره مند است. تقسیم کتاب به ده فصل و یک بخش پیوست، نشان دهنده ی این مطلب است. در انتشار اسناد و نامه ها تاریخ آن ذکر شده که این مطلب کمک فراوانی به محقق می کند. انتشار کتاب های دیگری از جنگلی ها مانند، قیام جنگل، نگاهی از درون به انقلاب مسلحانه ی جنگل، نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی و اجتماعی گیلان و قزوین، این مجال را برای مولف فراهم آورد تا بر جزئیات جنبش اشراف بیشتری داشته باشد. لذا در توصیف میادین نبرد با دقت بیشتری عمل می کند. چنان که می توان این امر را در صف آرایی جنگلی ها در نخستین نبرد با روس ها (همان: ۳۴) و راهپیمایی جنگلی ها در شرق گیلان به وضوح دید (همان: ۲۰۱). نکته ی قابل توجه دیگر آن است که در پاورقی کتاب، اطلاعات مفیدی پیرامون رجال معاصر تاریخ جنگل، گنجانده شده است. این امر به درک بهتر حوادث کمک می کند. مانند محمد علی پیربازاری، وهاب زاده حدیدی، ضرغام السلطنه، خالو قربان، پوررسول، ابوطالب عرفانی، نصرت الله خان، کارخان، تروتسکی، ایلپاوا و... (همان: ۱۵، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۸۰، ۸۱، ۳۶۳، ۲۱۳، ۳۶۴، ۳۶۶ و...).

قیام جنگل نوشته ی اسماعیل جنگلی

این کتاب نوشته ی میرزا اسماعیل جنگلی، فرزند میرزا احمد، خواهر زاده ی میرزا کوچک خان و عضو فعال نهضت جنگل است. کتاب دارای یک مقدمه ی ارزشمند از اسماعیل راین نیز می باشد (جنگلی، ۱۳۵۷: ۷ - ۵۰). اگرچه کتاب بر مبنای خاطرات خواهر زاده ی میرزا نوشته شده است. اما مطالب این کتاب پیرامون زندگی میرزا کوچک خان، مشابه مطالب کتاب سردار جنگل فخرایی است و انتظارات محقق، درباره ی خصوصیات زندگی میرزا کوچک خان، اقوام و موقعیت خانوادگی او را برآورده نمی کند.

اطلاعات درباره ی خود اسماعیل جنگلی نیز توسط راین نوشته شده است. با توجه به نامه ها و بیانیه هایی که در این کتاب منتشر شده است، احتمالاً این کتاب یکی از منابع اصلی کتاب تاریخ انقلاب جنگل می باشد. اما در لابلای صفحات کتاب می توان نکات تازه ای پیرامون روش های مواجهه ی میرزا با انگلیسی ها یا سایر مخالفان مشاهده کرد. چنان که در این کتاب، اسماعیل جنگلی از تعلل میرزا در پذیرش پیشنهاد متارکه با انگلیسی ها با هدف کسب موقعیت بهتر در مذاکرات سخن به میان آورده است (همان: ۱۰۷).

نگاهی از درون به انقلاب مسلحانه جنگل

نگاهی از درون به انقلاب مسلحانه جنگل نوشته ی محمد حسن صبوری دیلمی از افسران جنگل کتابی است که براساس خاطرات یکی از افسران جنگل تدوین و چاپ شده است. صبوری دیلمی در ۱۳۱۸ه.ق در دیلمان به دنیا آمد (صبوری دیلمی، ۱۳۵۸: ۱۹) و هنگامی که مدرسه ی افسری (سوزافیس) در گوراب زرمخ تأسیس شد، به آن پیوست (همان: ۶۲ و ۶۳). کتاب او دارای اطلاعات مناسبی از اوضاع اجتماعی و سیاسی گیلان، نقش کنسول روسیه، حکام و مالکان گیلان، مقارن ظهور نهضت جنگل است (همان: ۲۲ و ۲۳). اما مطالب این کتاب پیرامون افسران جنگل و دسته بندی ها، مناصب اداری، شخصیت های غیر نظامی و نظامی جنگل از اهمیت بیشتری برخوردار است (همان: ۵۳-۵۶). با وجود آن که نویسنده ی کتاب از پیوستن به جنگل پس از پایان اسارات در ۱۷ شعبان ۱۳۳۸/۱۶ اردیبهشت ۱۲۹۹ سخن می گوید (همان: ۱۴۹)، اما خاطرات او تا ورود میرزا به رشت و تشکیل جمهوری شورایی سوسیالیستی ایران به رشته ی تحریر درآمده است (همان: ۱۵۷).

نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی و اجتماعی گیلان و قزوین

این کتاب نوشته ی صادق کوچک پور از افسران نهضت جنگل است. محتوای کتاب به لحاظ اطلاعات نظامی می تواند دارای اهمیت باشد. کوچک پور در سال ۱۲۷۵ش به دنیا آمد. او پس از تحصیلات ابتدایی در مدارس جامع و وطن رشت به تهران رفت. در تهران ابتدا به تحصیل در دارالفنون پرداخت اما با شکل گیری شهربانی درس را رها کرد و در شهربانی استخدام شد. وی پس از طی آموزش سه ماهه با درجه ی آسپیرانی به شهربانی گیلان آمد. او با مشاهده ی پیشرفت جنگلی ها به آن پیوست و در تهیه ی اسلحه به جنگلی ها کمک کرد و وارد نهضت جنگل گردید. با ابراز لیاقت مورد اعتماد میرزا قرار گرفت (نیکویه، ۱۳۷۲: ۴۳۲ و ۴۳۳) خاطرات او پیرامون چگونگی تعامل میرزا با افسران جنگل (کوچک پور، ۱۳۶۹: ۲۲) و وقوع جنگ های داخلی و چگونگی آن (همان: ۵۰) از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است. دستور میرزا برای ترور برخی از مخالفان و کودتا در انزلی (همان: ۶۸) و بسیاری مطالب دیگر می تواند زوایای مختلفی از نهضت جنگل را نشان دهد.

جنبش جنگل و میرزا کوچک خان

جنبش جنگل و میرزا کوچک خان نوشته ی میر احمد مدنی به جهت عضویت نویسنده در انجمن روحانیان رشت به سرپرستی میرزا محمدی انشائی و میرزا کوچک خان و عضویت در شورای اتحاد اسلام می تواند در تبیین دیدگاه های میرزا کوچک خان اهمیت بسزائی داشته باشد. او خود فرزند سید یحیی مجتهد و از خانواده ای روحانی است (مدنی، ۱۳۷۷: ۲۰ و ۲۱) و نخستین جلسه ی کمیته ی اتحاد اسلام نیز در خانه ی او در قلمستان برگزار شد. میر احمد مدنی پس از شهادت میرزا کوچک خان و پایان نهضت او به کمک برخی از جنگلی ها اقدام به نشر روزنامه ی پرورش نمود که به صورت هفتگی منتشر می شد. او پس از شهریور ۱۳۲۰ در این روزنامه سه رساله پیرامون نهضت جنگل منتشر کرد که می توان گفت مجموع آن نخستین کتاب درباره ی جنگل و حوادث مربوط به

آن بود. مطالب روزنامه ی پرورش و برخی اسناد و مطالب دیگر محتوای کتاب «جنبش جنگل و میرزا کوچک خان» را شامل می شود (همان: ۷ و ۸).

شوروی و جنبش جنگل

از جمله کتاب ها و منابع دسته ی اول جنگل محسوب می شود. این کتاب به وقایع این جنبش پس از ورود ارتش سرخ به گیلان و تشکیل جمهوری شورایی پرداخته است. نویسنده ی این کتاب یک ارمنی اهل «آکن» از سرزمین های ارمنی نشین عثمانی و متولد ۱۲۵۹/۱۸۸۰ ش است. او برای مبارزه با نظام استبدادی عثمانی عضو هنجاک از احزاب ارمنی سوسیال دمکرات شد و بعد ها مسئول این حزب در گیلان گردید و با انتشار مقالاتی مورد تعقیب مأمورین ترک قرار گرفت و به همین جهت به باکو گریخت و در آن جا با نریمان نریمانف، که بعد ها نخستین رئیس جمهور آذربایجان شوروی شد، آشنایی یافت. سپس به گیلان آمد و معلم مدرسه ی ارامنه ی رشت گردید. او موجبات آشنایی مشروطه خواهان گیلان را با افکار سوسیال دموکراسی فراهم می کرد و سبب شد تا سوسیال دموکرات هایی نظیر ارژونیکیدزه وارد گیلان شوند و با مجاهدان گیلانی همکاری کنند (یقیکیان، ۱۳۶۳: پنج - هشت). نگاه او به جنگل از آن جهت دارای ارزش است که وی به عنوان یک شاهد عینی از بیرون به جمهوری شورایی جنگل نگاه کرده است. او از یک سو عضو جنگل نبود و از سوی دیگر با شوروی ها که با استقلال ارمنستان مبارزه می کردند، مخالف بود (شاگری، ۱۳۸۶: ۲۲۹). با این حال میرزا کوچک خان وی را فردی امین دانسته و در برخی مأموریت ها او را همراه هیئت خود، اعزام می کرد (گیلک، ۱۳۷۱: ۹۶). لذا نگاه او به جنگل و اطلاعاتی که ارائه می دهد، دارای اهمیت بسیاری است. او این فرصت را دارد تا به عنوان فردی بی طرف با اشخاص مختلفی که در مبارزات جنگل دخالت دارند، گفتگو کند. حتی با افرادی نظیر شائومیان (یقیکیان، ۱۳۶۳: نه و ده) و میرزا (همان: ۲۸۷). این امر می تواند برخی ابهامات را پیرامون نقش افراد و حکومت های اطراف گیلان برطرف نماید.

مجموعه ی روزنامه های جنگل (نشریه ی نهضت جنگل)

از دیگر منابع مهم مطالعات تاریخ جنگل روزنامه ی رسمی این جنبش با عنوان «جنگل» است. مجموعه ای از این روزنامه توسط امیر نعمتی لیمائی تصحیح شده و به چاپ رسیده است. روزنامه ی جنگل در سه دوره ی متناوب و در ۳۹ شماره منتشر شد که در این مجموعه ۳۵ شماره ی آن موجود است. روزنامه ی جنگل زبان هیئت اتحاد اسلام بود که اولین شماره ی آن ۲۰ خرداد ۱۲۹۶ ش و آخرین شماره ی آن ۲۸ تیر ۱۲۹۹ منتشر شد (نعمتی لیمائی، ۱۳۸۹: ۴). در طول این مدت روزنامه ی جنگل به تبیین ایدئولوژی جنگل پرداخت. در این روزنامه انتقاد از دخالت بیگانگان و نقض استقلال ایران، برخی رجال سیاسی، فساد اخلاقی مردم یا سیاستمداران، نقش مالکان در مبارزه با نهضت جنگل، حمایت از نظام مشروطه، احیای مجلس شورای ملی، برخی اخبار جنگ جهانی و ... دیده می شود. همچنین این روزنامه تلاش کرد به منتقدان خود پاسخ مناسبی ارائه دهد. این منتقدان گاه سیاستمداران و گاه مطبوعات داخلی و خارجی بودند.

امپریالیسم انگلیس در ایران و قفقاز

این کتاب خاطرات فرمانده ی نیروهای انگلیسی، موسوم به دنستر فرس است. او در آخرین سال جنگ جهانی اول از طرف ارتش انگلیس مأموریت یافت تا به قفقاز برود. کتاب فوق نقش انگلستان در کمک به ضد انقلابیون قفقاز و بازی های سیاسی که برای مقابله با رشد افکار آزادی خواهانه در شوروی انجام شده است؛ نشان می دهد. محتوای کتاب پیرامون مواضع جنگل در قبال انگلستان و بالعکس، اهمیت فوق العاده ای دارد. اطلاعات نظامی موجود در این کتاب، مانند تعداد نفرات، تجهیزات نظامی نیروهای انگلیسی و

جنگ های چریکی جنگلی ها قابل توجه است (دنسترویل، ۱۳۵۷: ۴۱، ۴۹، ۵۰، ۷۰ و...). اگرچه گاه نظریات دنسترویل تحت تأثیر مسائل سیاسی و فضای جنگ جهانی اول قرار گرفته است (همان: ۴۱ و ۴۲)، اما نگاه او به نهضت جنگل و انقلاب اکتبر روسیه و ائتلاف بین این دو می تواند تا حدودی نشان گر دیپلماسی رهبران انگلستان باشد. تلاش انگلستان برای وابسته نشان دادن نهضت جنگل (همانجا)، شعار زدگی در جنبش، ایده آلیست بودن میرزا کوچک خان و نه واقع گرا بودن او از جمله خط مشی های سیاسی این کتاب است (همان: ۲۱۸ و ۲۱۹). با این حال او نتوانسته از ستایش آرمان های میرزا در کتاب خود خودداری کند و او را فردی انقلابی و پایبند به اصول می داند (همان: ۱۶۷).

اما پیرامون قیام خراسان منابع دسته اول محدود تر می باشند. این کتاب ها عبارتند:

قیام کلنل محمد تقی خان پسیان در خراسان

این کتاب نوشته ی علی آذری است. وی در تمام طول مدّت قیام خراسان حضور داشت و بسیاری از حوادث مشهود را از نزدیک مشاهده کرد. وی با رئیس دفتر کلنل پسیان، میرزا علی اکبر خان طاهباز دوستی نزدیکی داشت. علی آذری او را محرم اسرار کلنل محمد تقی خان پسیان می داند و بخش مهمی از اطلاعات خود را از طریق او کسب کرده است (آذری، ۱۳۵۲: ۳۱ و ۳۲). علاوه بر این آذری هجده ماه پیش از آغاز قیام در اداره ی تجارت و فوائد عامه ی خراسان مشغول کار بود و در زمان قیام کلنل پسیان، نظارت بر ساختمان های ادارات دولتی را برعهده داشت. وی بر انبار غله نیز نظارت می کرد. لذا علی آذری فرصت می یافت با کلنل پسیان مصاحبت داشته باشد. چنان که وقتی کلنل پسیان برای سرکشی به ادارات می رفت، او به زبان مادری (زبان آذری) با او صحبت می کرد. به همین جهت آذری می گوید: در طی این صحبت ها با خصوصیات اخلاقی و روحی او آشنایی یافتیم و « پی به منویات درونیش بردم» (همان: ۲۷۸). کتاب علی آذری کتابی توصیفی است و تحلیل وقایع در آن اندک است. به همین سبب به جهت پی بردن به خصوصیات اخلاقی و ویژگی های رهبری کلنل پسیان یا شرح برخی حوادث بسیار با ارزش است. اما در این کتاب از نقش دمکرات ها در حزب ملی خراسان و یا تأثیر حضور بلشویک ها در شمال خراسان مطالب اندکی وجود دارد و تنها به حضور سفیر شوروی در خراسان اشاره می کند و آن را مقارن گرفتاری های دولت شوروی در مبارزه با دنیکن، کلچاک و ورنانگل می داند. حال آن که دولت لنین تا حدود زیادی بر اوضاع کشور شوروی مسلط شد، سپس ارتش سرخ پا به سرزمین ایران گذارد. نقش معتصم السلطنه فرخ در روند رویدادها اندک است. در مورد مبارزات کلنل با خوانین و اشرار که سبب فرسایش نیروهای ژاندارمری شد، به صورتی گذرا سخن می گوید. مانند:

« یاغیان ولایات نیز از قبیل مرسل، خداوردی، الله وردی، زبر دست خان، دین محمد خان، حضرت علی و امثال آن ها را در طول قلیل زمانی از بین برد» (همان: ۲۱۴).

نقش احمد قوام در سیر حوادث پرننگ تر است و او مردی کینه جو معرفی می گردد. او در این رابطه می گوید:

«همگی و به ویژه کلنل نیک دانسته بودند که قوام مردی است کینه توز» (همان: ۲۲۷).

آذری پیرامون رضا خان نیز کمتر سخن می گوید.

شرح حال کلنل محمد تقی خان پسیان

شرح حال کلنل محمد تقی خان پسیان نوشته ی برخی از دوستان وی در آلمان است که برای نخستین بار در سال ۱۳۰۶ در آلمان منتشر شد. پس از آن در سال در سال ۲۵۳۶ در تهران تجدید چاپ گردید. این کتاب مشتمل بر ردّ دادخواهی کلنل پسیان است که وی نسخه ای از آن را برای کاظم زاده ایرانشهر مسئول روزنامه ی کاوه در آلمان فرستاد. جواب کلنل پسیان به دادخواهی محبوسین تهران در شماره ۹۲۰ روزنامه ی ایران منتشر شد (شرح حال کلنل پسیان، ۲۵۳۶: ۲۶-۴۲). همچنین شرحی است از خاطرات افرادی